

ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΟΥΣ ΤΟΥ ΠΑΙΑΝΙΕΩΣ

1. Εισαγωγή

Συνήθως οι μελετητές τόσο των πολιτειακών όσο και των οικονομικών απόψεων των αρχαίων Ελλήνων καταφεύγουν στον Πλάτωνα, στον Ξενοφώντα και στον Αριστοτέλη σαν πηγές της πολιτειακής ή οικονομικής σκέψης τους. Αυτό όμως είναι σωστό παρά μονάχα μερικά. Και οι τρεις αυτοί συγγραφείς δεν είχαν πάρει ενεργό μέρος στην πολιτική ζωή της Αθήνας και επομένως, η επίδρασή τους στη διαμόρφωση της αθηναϊκής και κατ' επέκταση της ελληνικής πολιτικοοικονομικής σκέψης είναι πολύ περιορισμένη. Οι συγγραφείς αυτοί έχουν αξία για την μελέτη των πολιτικοοικονομικών φαινομένων της αρχαίας Ελλάδος μόνο στο βαθμό που στο έργο τους υπάρχουν απηχήσεις ή περιγραφές της αθηναϊκής και ελληνικής πραγματικότητας.

Την πραγματική πολιτικοοικονομική σκέψη των αρχαίων Ελλήνων θα τη βρούμε μόνο ανάμεσα στους ενεργούς πολιτικούς, εφ' όσον και αυτών η γνώμη έγινε νόμος των Αθηναίων και κατ' επέκταση επηρέασε και τους άλλους Έλληνες. Ένας απ' αυτούς ήταν και ο «Δημοσθένης Δημοσθένους Παιανεύς»¹.

Ο Δημοσθένης κατέχει σημαντική θέση ανάμεσα στους αττικού ρήτορες της εποχής του σε τέτοιο βαθμό, ώστε όταν οι Έλληνες έλεγαν απλά και μόνο «ο ρήτορας» εννοούσαν σαφώς το Δημοσθένη².

Παράλληλα, οι λόγοι του Παιανιέα ρήτορα αποτελούν μια πολύ σημαντική και πολύτιμη πηγή πληροφοριών για τις οικονομικές συν-

θήκες της Αθήνας του 4ου π.Χ. αιώνα· μέσα στα έργα του, στα οποία περιγράφει αξιόλογες πτυχές της αττικής οικονομίας, βρίσκονται και ορισμένες σκέψεις του για την οικονομική πολιτική που πρέπει να χαράξει η πόλη για την ανάπτυξή της. Πριν προχωρήσουμε όμως στην ανάλυση των σκέψεών του, αξίζει να περιγράψουμε την πολιτική και οικονομική κατάσταση της Αθήνας του 4ου π.Χ. αιώνα.

2. Η Πολιτική Κατάσταση.

Ο 4ος π.Χ. αιώνας στην Ελλάδα κυριαρχείται από την άνοδο και επικράτηση των Μακεδόνων στα ελληνικά πράγματα. Δυο μορφές είναι που μεσουραρούν στο Πολιτικό στερέωμα: ο Φίλιππος³ και ο Δημοσθένης.

Με την κατάληψη του Παγγαίου όρους και την εκμετάλλευση των εκεί χρυσωρυχείων κατόρθωσε ο Μακεδόνας μονάρχης να κυριαρχήσει στη Βόρειο Ελλάδα, να οργανώσει το στρατό και να μπορεί με αριστοτεχνική επιδεξιότητα να εξαγοράζει φίλους και εχθρούς στις διάφορες ελληνικές πόλεις που προσπαθούσε να καταλάβει.

Παρ' όλη τη φαινομενική υπεροχή που διέθετε στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, ο Μακεδόνας Βασιλέας, δεν είχε τα αναγκαία μέσα για την ολοκληρωτική νίκη· η Αθήνα, με τις εκατοντάδες των τριήρων είχε πάντα την υπεροχή στη θάλασσα. Για να δράσουν όμως κατά ξηρά έπρεπε να διαθέτουν ισχυρό πεζικό, το οποίο είχε ο Φίλιππος· όμως δεν ήταν σε θέση να επιβάλλει τη θέλησή του, γιατί δε διέθετε στόλο και κατά συνέπεια δεν είχε τη δύναμη να διακινδυνεύσει μεγάλη σύγκρουση. Την ελεύθερη δίοδο μέσω της Βοιωτίας και Φωκίδας που θα του επέτρεπε να καταλάβει την Αττική απέκτησε πολύ αργά, με συνεχείς προσπάθειες και απροσδόκητες επιτυχίες⁴.

Ο Δημοσθένης και ο Φίλιππος, οι δυο αυτοί «μονομάχοι» πολέμους κάτω από διαφορετικά πολιτικά συστήματα.

Ο Φίλιππος, απόλυτος άρχοντας και «ελέω Θεού» μονάρχης, διέθετε άφθονο χρήμα, το οποίο χρησιμοποιούσε όπως το ήθελε, λάμβανε αποφάσεις μόνος του χωρίς να τις αναγγέλλει με ψηφίσματα, χωρίς να συζητά φανερά, χωρίς να φοβάται κάποια αντιπολίτευση. Απέναντι στο μοναρχικό καθεστώς της Μακεδονίας που έπνιγε κάθε προσπάθεια διαλόγου και αντιλόγου, βρισκόταν η δημοκρατική Αθηναίων Πολιτεία που στηριζόταν σε δυο βασικούς όρους, την ισηγορία - το δικαίωμα όλων εξ' ίσου των πολιτών, παιδευμένων ή απαιδευτων, πλουσίων ή πτωχών, να λάβουν το λόγο στην Εκκλησία του Δήμου και να μετάσχουν ενεργά στη λήψη των αποφάσεων, των καθοριστικών της νομοθεσίας και της κυβερνητικής πολιτικής - και την ισοπολιτεία - το δικαίωμα όλων κατ' αρχήν των πολιτών να τιμηθούν με κλήρωση με την ανάθεση καθηκόντων που ανήκουν στις λειτουργίες της εξουσίας (νομοθετική, δικαστική, διοικητικοεκτελεστική), αλλά αντίστοιχα και η υποχρέωσή τους να υπέχουν επίσης κατά ισότητα στα δημόσια βάρη.⁵ Παράλληλα, εκείνος που ασκούσε εξουσία υποβαλλόταν τόσο σε προληπτικό έλεγχο (δοκιμασία) όσο και σε απολογιστικό (εύθυνα)⁶. Είναι κατά συνέπεια ολοφάνερη η διαφορά των δυο πολιτευμάτων και καθοριστική στην τελική επικράτηση του Φιλίππου.

3. Ο Δημοσθένης πηγή πληροφοριών του 4ου π.Χ αιώνα.

Τα στοιχεία που αρνούμε από τα αρχαία κείμενα παρόλο τον αποσπασματικό και μη συστηματικό χαρακτήρα που έχουν δεν παύουν να είναι αρκετά, έτσι ώστε να αντλεί κανείς πληροφορίες για τις συνθήκες της αγροτικής, βιομηχανικής, εμπορικής και χρηματοπιστωτικής ζωής στον ελληνικό κόσμο της κλασσικής εποχής. Από νωρίς σχετικά προκλήθηκε στους ερευνητές⁷ το ενδιαφέρον για τη συστηματική μελέτη των οικονομικών των προγόνων μας⁸ και οι περισσότεροι από αυτούς επηρεασμένοι από την Ιστορική Σχολή - που διαιρούσε την ιστορία της ανθρωπότητας σε διάφορα στάδια της οικονομίας - προσπάθησαν να εντάξουν την αρχαία ελληνική οικονομία σε κάποιο στάδιο. Έτσι, οι ιστορικοί της οικονομίας χωρίστηκαν σ' εκείνους που υποστήριζαν την άποψη ότι η αρχαία ελληνική οικονομία ήταν ελάχιστα εξελιγμένη και δεν μπόρεσε να ξεπεράσει το στάδιο της οικιακής οικονομίας και τις ανταλλαγές σε είδος⁹ και στους

συγγραφείς που μετέφεραν στην αρχαία πραγματικότητα νεότερες οικονομικές έννοιες και εφαρμόζαν συστηματικά στην αρχαία οικονομία τους νόμους της ανάπτυξης μεταγενέστερων κοινωνιών¹⁰, όπως π.χ. η άποψη πως ο 7ος και 6ος π.Χ. αιώνας της ελληνικής ιστορίας αντιστοιχούν στον 14ο και το 15ο μ.Χ. αιώνα, ενώ ο 5ος π.Χ. αι. αντιστοιχεί στον 16ο μ.Χ.¹¹.

Κατά την προσωπική μας άποψη, οι συγγραφείς που λαμβάνουν μέρος στη διαμάχη¹² για την κατάταξη της αρχαίας ελληνικής οικονομίας σε κάποιο στάδιο, τη συγκρίνουν με τα οικονομικοκοινωνικά και πολιτικά συστήματα της εποχής τους· στην προσπάθειά τους αυτή λαμβάνουν υπόψη κυρίως τον οικονομικό παράγοντα και αγνοούν τελείως ή σχεδόν τον αντίστοιχο πολιτειακό, πράγμα που οδηγεί πολλές φορές σε λανθασμένα συμπεράσματα. Η ανθρωπότητα γνώρισε με το πολίτευμα της αρχαίας Αττικής την τελειότερη, απ' όσες έχουν υπάρξει, πολιτειακή οργάνωση, και αυτό με την έννοια ότι η δημοκρατία στην Αττική πρόσφερε στον πολίτη της τέτοια πολιτειακή μέριμνα, τέτοια ποιότητα ζωής και τέτοια πολιτειακή διαπαιδαγώγηση ισόβιας διάρκειας, που κανένα άλλο πολίτευμα, όχι μόνο υπαρκτό, αλλ' ούτε φανταστικό (πρβλ. Th. More, Utopia, Campanella, Ηλίου Πόλις) δεν πρόσφερε ή δεν υποσχέθηκε στους πολίτες του. Αυτό βέβαια δεν υπονοεί πως το αττικό πολίτευμα ήταν αλάνθαστο ή ότι μπορεί να μεταφερθεί αυτούσιο στους νεότερους χρόνους.

4. Οι σκέψεις του Δημοσθένους περί πλούτου

Οι συγγραφείς που έλαβαν μέρος στη διαμάχη ίσως λησμονούν το Δημοσθένη σα βασική πηγή πληροφοριών της οικονομίας του 4ου π.Χ. αιώνα· πραγματικά, οι ποικίλοι λόγοι του αποτελούν μέχρι σήμερα τις ασφαλέστερες πηγές¹³.

Ο Δημοσθένης αποβλέπει στη διατήρηση του χαρακτήρα της δημοκρατίας· η κρίση της δημοκρατίας είναι συνυφασμένη όχι μόνο με αίτια πολιτικά, αλλά και οικονομικά· από το Δημοσθένη πληροφορούμαστε ότι στην Αττική του 4ου αι. π.Χ. ο έγγειος πλούτος έχει αρχίσει να συγκεντρώνεται στα χέρια λίγων ατόμων και δεν υπάρχουν πια οι μικροί αγροτικοί ιδιοκτήτες. Στο λόγο του, «Προς Φαίνιππον», κατηγορεί ότι οι λίγοι κάτοικοι της Αττικής που έχουν στα χέρια τους μεγάλη έκταση γης, παράγουν μεγάλη ποσότητα δη-

μητριακών και κρασιού με αποτέλεσμα να συγκεντρώνουν τεράστια κέρδη από την πώληση των προϊόντων τους.¹⁴

Η εξαφάνιση της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας αποτελεί και κατά τον Αριστοτέλη γενεσιουργό αιτία για την κρίση του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁵. Κατά τον Σταγειρίτη φιλόσοφο ο βέλτιστος δήμος, που είναι δυνατόν να συγκροτήσει το καλύτερο είδος της δημοκρατίας, είναι ο γεωργικός¹⁶. Το πολίτευμα θα μπορεί να λειτουργήσει ορθά τότε και μόνον τότε όταν ο γεωργικός κλήρος είναι αναλογικά ίσα διανεμημένος ανάμεσα στους πολίτες· στην αντίθετη περίπτωση, η έλλειψη της οικονομικής ισότητας είναι αδύνατο να διατηρήσει ασφαλές το δημοκρατικό πολίτευμα, καθ' όσον η οικονομική ανισότητα επιφέρει τη διαφοροποίηση κι αυτή με τη σειρά της τους κοινωνικούς αγώνες, των οποίων η τελική έκβαση θα είναι η ανατροπή του πολιτεύματος ή η νόθευσή του¹⁷.

Για το λόγο αυτό μάχεται και ο Δ., να προλάβει τον εκφυλισμό του πολιτεύματος και την υπέρμετρη συγκέντρωση του πλούτου στα χέρια λίγων Αθηναίων· οι τελευταίοι, ενεργούν όπως ο Φαίνιππος, προσπαθούν να πωλήσουν ακριβότερα το σιτάρι από την τιμή ισορροπίας,¹⁸ την τιμή εκείνη που εξισώνει τη ζήτηση με την προσφορά. Η αύξηση της τιμής που είναι αποτέλεσμα της υπερβάλλουσας ζήτησης, οδηγεί στη δημιουργία σκανδαλωδών κερδών στους κατόχους μεγάλων εκτάσεων γης. Ο Δ. τάσσεται ενάντια στην αισχροκέρδεια και στην απληστία των πλουσίων γαιοκτημόνων, οι οποίοι προσπαθούν να κερδίσουν σε βάρος του λαού από το εμπόριο δημητριακών, που αποτελεί βασική τροφή για την επιβίωση των Αθηναίων¹⁹. Με τους λόγους του κατά των μεγαλοκτηματιών του 4ου αιώνα, ο Δ. προαναγγέλλει και παρόμοιους αγώνες που θα λάβουν χώρα μετά τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους ανάμεσα στους κολλήγους και στους τσιφλικάδες.

Από τον ίδιο το Δ. πληροφορούμαστε ότι στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα²⁰ το σιτάρι που εισάγεται από τον Πόντο ανέρχεται σε 400.000 μεδίμνους, ποσότητα που είναι ίση με την εισαγόμενη απ' όλα τα άλλα μέρη²¹ γνωρίζει ότι η συγκομιδή του αττικού εδάφους είναι φτωχή και πρέπει το σιτάρι να διανεμηθεί δίκαια στους συμπολίτες του. Για το λόγο αυτό προσπαθεί να πιέσει τους πλουσίους ώστε από το σιτάρι να συντηρηθεί όλος ο αττικός πληθυσμός.

Από τα παραπάνω θα έβγαζε κανείς το συμπέρασμα πως η στάση του Δ. είναι αρνητική απέναντι στους πλουσίους και στον πλούτο γενικότερα· αντίθετα²². Στο λόγο του, «Προς Λεπτίνην» θα υπογραμμίσει ότι οι μεγάλες περιουσίες είναι αναγκαίες για την πόλη²³. Γιατί άραγε; Την απάντηση τη δίνει το ίδιος ο ρήτορας υπογραμμίζοντας πως οι πλουσιότεροι αναλαμβάνουν υποχρεωτικά τις λειτουργίες²⁴, υπηρεσίες που χορηγούνταν από εύπορους πολίτες για χάρη δημόσιων σκοπών και απήλλασαν την Πολιτεία από τη σχετική δαπάνη. Η λειτουργία²⁵ αποτέλεσε ένα θεσμό που συνέβαλε στη δίκαιη διανομή του πλούτου ανάμεσα στους πολίτες μιας δημοκρατικά ευνομούμενης πόλης.

Ο Δ. τάσσεται θετικά υπέρ του θεσμού της λειτουργίας και θα μνημονεύσει τόσο τη χορηγία που έχει άμεση σχέση με την πνευματική υπόσταση και το χαρακτήρα που πολιτεύματος, όσο και την τριηραρχία, με τη σωστή διαχείριση της οποίας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη κι αυτή η επιβίωση της πόλης²⁶. Ιδιαίτερη σημασία είχε η τριηραρχία, ώστε κανείς Αθηναίος που διέθετε την ανάλογη περιουσία δεν μπορούσε ν' απαλλαγεί²⁷. Υπήρχε πάντοτε η ανάγκη να εξευρεθούν χρήματα, γιατί χωρίς αυτά δεν μπορούσε να γίνει τίποτα²⁸.

Παράλληλα, διακήρυττε πως και η ύπαρξη φτώχειας αποτελούσε τροχοπέδη για την ομαλή λειτουργία της Πολιτείας και ωθούσε τους ανθρώπους σε έργα δολόπρεπα και αντιπαραγωγικά²⁹.

Έτσι, το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας είχε δημιουργήσει μέσω των λειτουργιών μια τέτοια ισορροπία ανάμεσα στον πλούτο και στη φτώχεια, ώστε να μην μπορεί να διαταραχθεί· άλλωστε και η βασική πλατωνική σκέψη για την εξάλειψη της υπέρμετρης φτώχειας και του άκρατου πλουτισμού - που αποτελούν βασικό μέλημα των αρχόντων στην υποδειγματική «πόλη»³⁰ - έχει επηρεασθεί από την καθημερινή πρακτική της αττικής οικονομίας.

5. Η αναγκαιότητα της πίστωσης για την ανάπτυξη των συναλλαγών

Κατά τον 4ο αιώνα παρατηρείται μια αύξηση των εμπορικών ανταλλαγών, των ναυτοδανείων, βαθμιαία ανάπτυξη του τραπεζικού συστήματος της εποχής και γενικότερα της πίστωσης· στο γεγονός αυτό συνέβαλε τόσο η εκ νέου εκμετάλλευση των μεταλλείων του Λαυ-

ρίου, όσο και η κατάληψη των Κρηνιδών από το Φίλιππο (356 π.Χ.) και η εν συνεχεία ένταση στην εκμετάλλευση του Παγγαίου μέχρι του σημείου ώστε ν' αποδίδει χίλια τάλαντα³¹.

Με την αφθονία του νομίσματος³² και τον πολλαπλασιασμό των συναλλαγών, η τράπεζα που έκανε την εμφάνισή της κατά τα τέλη του 5ου αιώνα, λαμβάνει ταχύτατα μεγάλη σημασία.

Σε λιγότερο από έναν αιώνα, ο τραπεζικός θεσμός έδωσε μια σημαντική έκταση σ' όλες τις εργασίες. Συγκατατίθεται σε δάνεια με προσωπική εγγύηση, σε ενέχυρα, σε υποθήκες. Αλληλογραφεί με ξένους τόπους και ασχολείται με την πληρωμή που μπορεί να γίνεται με απόσταση, εκδίδοντας πιστωτικές επιστολές βραχείας λήξεως, με εντολές και με επιταγές, χωρίς ωστόσο να φθάσει ακόμα στην ιδέα της πραγματικής συναλλαγματικής και της μεταβιβάσεως³³. Για να μπορούν να ελέγξουν οποιαδήποτε συναλλαγή τηρούν βιβλία με πάσα λεπτομέρεια. Από το Δημοσθένη³⁴ πληροφορούμαστε ότι ο Απολλόδωρος ζητεί ν' αποδείξει τα χρέη του Τιμοθέου προς τον πατέρα του και αναφέρει στους δικαστές ότι δεν πρέπει να εκπλήσσονται ότι ακριβώς τα γνωρίζει.

Κατά την τήρηση των Βιβλίων αναγράφουν το όνομα του καταθέτη και το κεφάλαιο, στη συνέχεια σε ποιόν πρέπει ν' αποδοθεί. Εάν όμως δεν γνωρίζουν κατ' όψιν τον άνθρωπο, στον οποίο πρόκειται ν' αποδοθεί το χρήμα, τότε προσθέτουν και το όνομα εκείνου, ο οποίος πρόκειται με εντολή του καταθέτη να πιστοποιήσει την ταυτότητα³⁵.

Η βάση του επαγγέλματος του τραπεζίτη ήταν η πίστη, η οποία αποτελεί τον κύριο μοχλό της τραπεζικής εργασίας και κινήσεως³⁶.

Ο όρος «πίστη» αναφέρεται στην εμπιστοσύνη που έχει ο δανειστής προς τον οφειλέτη, χάρη στην οποία ο πρώτος μεταβιβάζει στο δεύτερο αγοραστική δύναμη³⁷, με τον όρο της επιστροφής, ύστερα από ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, ίσης αγοραστικής δύναμης, αυξημένης κατά ένα ποσοστό που αντιστοιχεί στον τόκο. Η πράξη της μεταβίβασης των χρημάτων και των αγαθών σύμφωνα με τους παραπάνω όρους λέγεται πίστωση ή πιστωτική πράξη³⁸.

Η πίστη αυτή καθ' εαυτή αμέσως ούτε να δημιουργήσει μπορεί, αλλά ούτε να πολλαπλασιάσει υπάρχον κεφάλαιο· ο τραπεζίτης δε μεταχειρίζεται ίδια κεφάλαια, αλλά ξένα· ο Πασίων, όπως μας πληροφορεί ο Δ., όταν εκμίσθωσε την τράπεζα στο Φορμίωνα, αφαίρεσε

την ίδια του περιουσία και η μίσθωση περιορίστηκε στην εργασία της τραπέζης και στις παρακαταθήκες³⁹.

Σχετικά με το θεσμό της πίστεως είναι πειστικά τα λόγια του Παιανιέα ρήτορα:

*«Εἰ δέ ταῦτ' ἄγνοεῖς, ὅτι πίστις ἀφορμὴ τῶν
πασῶν ἐστὶ μεγίστη πρὸς χρηματισμόν, πᾶν ἄν ἄγνοήσῃσιν»⁴⁰.*

Σύμφωνα, λοιπόν, με το Δ. η πίστη είναι απλή αφορμή, απλή αιτία, αν όχι και η σημαντικότερη όλων, για την απόκτηση πλούτου. Η πίστη έμμεσα επενεργεί για τη δημιουργία ή τον πολλαπλασιασμό κεφαλαίου⁴¹.

Παράλληλα με την πίστη έχει αξία για την προαγωγή της τραπεζιτικής και η φήμη του εργατικού ανθρώπου συνδυσασμένη με την τιμιότητα, όπως τόσο εύστοχα θα παρατηρήσει ο Δ.

*«Ἔστι δ' ἐν ἐμπορίῳ καὶ χρήμασιν ἐργαζομένοις
ἀνθρώποις φιλεργόν δόξαι καὶ χρηστόν εἶναι τὸν αὐτόν
θαυμαστόν ἤλικον»⁴².*

Τα αποτελέσματα της κακής πίστεως μας δείχνει ο Δ. επίσης στο λόγο του «Προς Ζηνόθεμιν Παραγραφή». Ο Δήμων αντίδικος του Ζηνοθέμιθος, είχε στείλει σαν αντιπρόσωπό του τον Αριστοφώντα· ο αντιπρόσωπός του, ο οποίος προερχόταν από εργαστήριο απατεώνων του Πειραιά⁴³, γνωρίζοντας την κακή πίστη του Δήμωνος τον εγκατέλειψε και συμμάχησε με τον αντίπαλό του⁴⁴.

Στον «Προς Φορμίωνα Περί Δανείου» λόγο του υπεραμύνεται της καλής πίστεως, η έλλειψη της οποίας οδηγεί στην απάτη και στη μη σύναψη δανείων και στην εξαφάνιση του εμπορίου· συνιστά, μάλιστα, να γίνεται χρήση και αυστηρή τήρηση των υπαρχόντων νόμων που έχουν ως σκοπό τη διόρθωση των καταχρήσεων και πάταξη της απάτης και τη δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης ανάμεσα στους δανειζομένους και δανειστές· χαρακτηρίζει τους καταχραστές ως θηρία⁴⁵.

Οι διαπιστώσεις του αττικού ρήτορα ενέχουν και μια προφητική διάθεση· η κακή πίστη του τραπεζίτη οδήγησε και στη σύγχρονη εποχή σε κλυδωνισμούς στο τραπεζικό σύστημα και υπονόμευσε την οικονομία.

δ. Η συμπεριφορά του καταναλωτή κάτω από καθεστώς αβεβαιότητας και η ανάλυσή της από τον Δημοσθένη

Η τράπεζα βρίσκεται σε συνεχείς σχέσεις με τη βιοτεχνία και το δια θαλάσσης εμπόριο· ορισμένοι τραπεζίτες ιδρύουν εργοστάσια, όπως ο Πασιών ο οποίος διηύθυνε ένα μεγάλο εργοστάσιο όπλων. Είναι ο Rotschild του 4ου αι. π.Χ.⁴⁶, που από το 394 π.Χ. πραγματευόταν τις μεγαλύτερες εργασίες με όλους τους τόπους, κυρίως με το Βυζάντιο και τον Πόντο.

Τα ναυτοδάνεια συνομολογούνταν ανάμεσα στον έμπορο και ναύκληρο αφ' ενός και στον τραπεζίτη αφ' ετέρου και αφορούσαν την μίσθωση ενός πλοίου, του φορτίου ή και τα δύο. Συμφωνείτο ότι το χρηματικό ποσό του δανείου θα επιστρεφόταν μόνον όταν το πλοίο με το εμπόρευμα επέστρεφαν ασφαλή στο λιμάνι. Έτσι, το ναυτοδάνειο είναι άμεσα συνδεδεμένο και με το θεσμό της ασφαλίσεως, διότι ο δανειστής υπέφερε όλο τον κίνδυνο κατά τη διάρκεια του ταξιδιού⁴⁷.

Οι έμποροι δε δίσταζαν να ριχθούν σε παρακινδυνευμένες επιχειρήσεις που θα επέφεραν τόσο περισσότερα κέρδη, όσο οι κίνδυνοι ήταν μεγαλύτεροι· χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Ηγήστρατος, συνεταίρος του Ζηνοθέμιθος που χάθηκε στη θάλασσα⁴⁸. Παράλληλα με την απληστία των δανειστών και τις κακές καιρικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόταν η ναυσιπλοΐα, υπήρχε και η πειρατεία· τα φαινόμενα αυτά εξηγούν τους λόγους για τους οποίους οι δανειστές ζητούν εγγυήσεις. Οι όροι καθορίζονταν μ' ένα συμβόλαιο —«συγγραφή»— που κατέθεταν στα χέρια ενός τρίτου⁴⁹. Υπήρχαν επίσης πρωτόκολλα —«γράμματα»— πάνω στα οποία ο επαγγελματίας τραπεζίτης ή ο επ' ευκαιρία δανειστής κατέγραφε τα διάφορα ναυτικά δάνεια που είχαν χορηγηθεί στους εμπορευόμενους.⁵⁰ Παρατηρούμε πως ο θεσμός της γραπτής πράξεως έχει γενικευθεί κατά τον 4ο αιώνα, όπου αποδεικνύεται περίτρανα από τους δικανικούς λόγους του Δημοσθένη. Κατά συνέπεια, ο ίδιος ο ρήτορας μας παρέχει σαφείς αποδείξεις για την μεγάλη πρόοδο της εμπορικής και τραπεζικής τεχνικής.

* * *

Ποιό ήταν το ύψος του επιτοκίου με το οποίο συνάπτονταν δά-

νεια; Οι κίνδυνοι που διέτρεχαν τα δάνεια ήσαν μεγάλοι και όσο αύξαναν οι κίνδυνοι, τόσο μεγαλύτερα κέρδη απέφεραν. Ο δανειστής μπορούσε να πάρει ως ενέχυρο το εμπόρευμα⁵¹ ή το πλοίο⁵² ή και τα δυο μαζί, ανάλογα με το αν ο οφειλέτης ήταν ή όχι ιδιοκτήτης του πλοίου που θα μετέφερε το εμπόρευμα.

Η σύγχρονη θεωρία συμπεριφοράς του καταναλωτή, ο οποίος προσπαθεί να μεγιστοποιήσει την προσδοκώμενη χρησιμότητά του κάτω από καθεστώς αβεβαιότητας στηρίζεται στην υπόθεση του κινδύνου· έτσι, αν σ' ένα τυχερό παιχνίδι, π.χ. στην αγορά ενός λαχείου που εγκυμονεί κινδύνους, το άτομο θα προτιμά την αβεβαιότητα που παρουσιάζει το τυχερό παιχνίδι, τότε και μόνον τότε όταν η προσδοκώμενη χρησιμότητα (expected utility) του λαχείου είναι πάντα μεγαλύτερη από τη χρησιμότητα του βεβαίου εισοδήματος (Y) που κατέχει το άτομο. Στην περίπτωση αυτή το άτομο εκδηλώνει προτίμηση για αβεβαιότητα και εμφανίζεται σαν «εραστής του κινδύνου» (risk - lover)⁵³. Στην αντίθετη περίπτωση εκδηλώνει προτίμηση για βεβαιότητα και αποστροφή του κινδύνου (risk - averter)⁵⁴.

Παρόμοια ανάλυση παρέχει ο Δ. στους δικανικούς του λόγους με τους τραπεζίτες, που συμπεριφέρονται ως καταναλωτές και προσπαθούν να μεγιστοποιήσουν το εισόδημά τους με την παροχή υψηλότοκων δανείων, γιατί ο κίνδυνος και κατά συνέπεια η αβεβαιότητα είναι μεγάλη. Έτσι, ο Ναυσικράτης από την Κάρυστο και ο Ανδροκλής από το δήμο Σφηττού δανείζουν με τόκο 225 δραχμές για χίλιες· όταν όμως το ταξίδι λάβει χώρα κατά το φθινόπωρο, οι κίνδυνοι είναι μεγαλύτεροι και κατά συνέπεια ο τόκος θ' αυξηθεί σε 300 για χίλιες⁵⁵. Όταν οι ίδιοι αξιολογούν την αναμενόμενη χρησιμότητα από την παροχή δανείων ότι θ' αποφέρει περισσότερα κέρδη από το βέβαιο εισόδημά τους, τότε συμπεριφέρονται ως εραστές του κινδύνου. Τα επιτόκια του δανείου είναι υψηλά,⁵⁶ κυμαίνονται μεταξύ 20% και 30%⁵⁷.

7. Η περιγραφή της «Κοινής Αγοράς»

Οι εμπορικές συναλλαγές λάμβαναν χώρα ελεύθερα στο «Εμπόριο». Ο Boeckh υποστηρίζει ότι ο χώρος αυτός ήταν μια σύγχρονη ζώνη ελευθέρων συναλλαγών⁵⁸. Ειδικότερα, στον Πειραιά υπήρχε ει-

δικός χώρος, το «Δείγμα»⁵⁹, όπου γίνονται παραγγελίες εμπορευμάτων βάσει δειγμάτων⁶⁰, όπως στα Χρηματιστήρια Εμπορευμάτων που ιδρύθηκαν στη Δ. Ευρώπη μετά τον 16ο και 17ο αιώνα⁶¹.

Για το Δείγμα αυτό κάνει λόγο και ο Δ.⁶² Στο χώρο του Εμπορίου, στον Πειραιά, πραγματοποιούνταν οι ναυτικές συναλλαγές, οι ανταλλαγές νομισμάτων και οι οποιεσδήποτε συναφείς κολυβιστικού χαρακτήρα εργασίες. Παράλληλα, οι έμποροι πραγματοποιούσαν τις υπερπόντιες ανταλλαγές με εισαγωγές - εξαγωγές αγαθών. Εκεί υπήρχε το κέντρο συναντήσεως του εμπόρου και του ναυκλήρου.

Εκτός από το Εμπόριο λειτουργούσαν οι αγορές διακινήσεως προϊόντων δια ξηράς, οι λεγόμενες συνοριακές αγορές. Ο Δ. την αποκαλεί «εφόριο αγορά» και γράφει χαρακτηριστικά γι' αυτήν:

*«ἐνταῦθα γάρ ὡς ἐμοί δοκεῖ τ' ἀρχαῖα συνῆσαν οἱ πρόσχωροι παρά θ' ἡμῶν καί τῶν ἀστυγεϊτόνων»*⁶³.

Η αγορά αυτή ήταν διαρκής και όχι ευκαιριακή, όπως μας πληροφορεί ο Δ., δεν απαιτούσε όμως τις μόνιμες εγκαταστάσεις της τοπικής αγοράς μέσα στις πόλεις⁶⁴.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των αγορών που περιγράφει ο Δ. ήταν η ελευθερία του εμπορίου, η μη παρέμβαση της Πολιτείας, παρά μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις, όπως σε υπέρβαση του ανωτάτου ορίου τιμής ενός προϊόντος, στην περίπτωση ενδεχομένων μονοπωλιακών καταστάσεων. Ο Δ. με την περιγραφή των αγορών και την εφαρμογή της αρχής του ελεύθερου εμπορίου που τις διείπε, βοήθησε τους κλασσικούς συγγραφείς στην εξαγωγή παρομοίων συμπερασμάτων υπέρ του εμπορίου.

Εκτός απ' αυτές τις άκρως διαφωτιστικές πληροφορίες ο Δ. εξηγεί και την μορφή των Κοινών Αγορών που υπήρχαν στην εποχή του στον «Περί του Στεφάνου» λόγο του μας πληροφορεί ότι υπήρχε εμπορική συμφωνία μεταξύ των Βυζαντινών και των Περινθίων αφ' ενός και των Αθηναίων αφ' ετέρου, που παρείχε ειδικά προνόμια στους κατοίκους της Αθήνας⁶⁵. Σε άλλο λόγο του, πληροφορούμαστε ότι είχε εισαχθεί ανάμεσα στις θεσσαλικές πόλεις - που είχαν συγκροτήσει μια Κοινή Αγορά - η ελεύθερη κυκλοφορία αγαθών και παραγωγικών συντελεστών⁶⁶ - κάτι που αποτελεί στόχο της Ε.Ο.Κ. για να προχωρήσει στην οικονομική ενοποίηση⁶⁷. Τα κοινά αυτά περιβάλλονταν με δασμολογικά τείχη, τα έσοδα των οποίων περιέρχο-

νταν στην Κεντρική Διοίκηση.

Με τον τρόπο που μας περιγράφει ο Παιανιέας ρήτορας, το αρχαίο ελληνικό πνεύμα και τα ιστορικά του εγχειρήματα θα πρέπει ν' αξιοποιηθούν προς την υλοποίηση της ενωμένης Ευρώπης γεγονός που αποτελεί κατά τον Andre Malraux το σπουδαιότερο γεγονός της εποχής μας.

δ. Η υπέρμετρη αύξηση των στρατιωτικών δαπανών οδηγεί σε μεταρρυθμίσεις του θεσμού της τριηραρχίας.

Η περιγραφή από τον Λυσία της καταστάσεως της Αθήνας την επομένη της δημοκρατικής παλινορθώσεως, έκανε να φανεί καθαρά το σοβαρότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι της Αττικής, το δημοσιονομικό⁶⁸. Βέβαια, οι άμεσοι φόροι υπήρχαν λόγω της μεταρρυθμίσεως του Σόλωνος, όπου οι πολίτες είχαν χωρισθεί σε τέσσερις φορολογικές τάξεις⁶⁹: η κεντρική θέση του πειραϊκού λιμανιού, που είχε καταστεί μια ζώνη ελευθέρου εμπορίου, απέδιδε έσοδα από τους δασμούς και τα τελωνειακά τέλη. Παράλληλα, υφίστατο ο θεσμός των λειτουργιών, οι οποίες βάρυναν αποκλειστικά και μόνον τους ευπορότερους πολίτες.

Οι στρατιωτικές δαπάνες ολοένα αυξάνονταν ταχύτατα: είναι γνωστό ότι το πεζικό και ιππικό των Αθηναίων αποτελούσαν οι πολίτες που ανήκαν στις πρώτες τρεις τάξεις, οι οποίοι συντηρούσαν και τον οπλισμό τους: οι ναυτικές δυνάμεις των Αθηναίων, οι τριήρεις, έπρεπε να συντηρηθούν από τους ευπορότερους Αθηναίους: η έκτακτη λειτουργία, με την οποία συντηρείτο και εξοπλιζόταν μια τριήρης⁷⁰, ονομαζόταν τριηραρχία. Φυσικά, η τριήρης ανήκε στην Πολιτεία, η οποία καθόριζε και τον αριθμό των ναυπηγητέων πλοίων: ο τριηραρχος εκτός από τις στρατιωτικές - κυβέρνηση σκάφους, εκπαίδευση πληρώματος - και οικονομικές υποχρεώσεις⁷¹ - συντήρηση σκάφους, μισθοδοσία και διατροφή πληρώματος - που είχε, απελάμβανε και ορισμένα δικαιώματα, όπως: α) απαλλαγή από οποιαδήποτε άλλη λειτουργία, β) δυνητική χρήση του θεσμού της αντιδόσεως, γ) δεν μπορούσε να υποχρεωθεί σε νέα τριηραρχία πριν την πάροδο κάποιου χρονικού διαστήματος.

Η παράταση του Πελοποννησιακού πολέμου και η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών που συνεπαγόταν, ανάγκασε την Πολιτεία να θεσπίσει το θεσμό της συντριηραρχίας⁷². Άλλωστε, η συνέχιση του θεσμού της τριηραρχίας θ' αποτελούσε καταστροφή για το ίδιο το πολίτευμα, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, γιατί θ' αφανιζόταν η πλουσιότερη τάξη των πολιτών με αποτέλεσμα τον οικονομικό και κοινωνικό μααρασμό της Πολιτείας. Κατά τη διάρκεια λειτουργίας του θεσμού αυτού καθένας από τους δυο συντριηράρχους ανελάμβανε τη διοίκηση και τις δαπάνες της τριήρους για έξι μήνες και αν την καθορισμένη ημέρα ο επόμενος τριηραρχος δεν ανελάμβανε την τριηραρχία, κατέβαλε στον συντριηραρχό του αποζημίωση, την καλούμενη «επιτριηράρχημα»⁷³. Παρόλα αυτά τα έξοδα παρέμεναν υψηλά: αν δεχθούμε την άποψη του ρήτορα ότι στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα, τα έξοδα εξοπλισμού 10 τριήρων ανέρχονταν σε 40 τάλαντα⁷⁴, τότε μπορούμε να υπολογίσουμε τι μεγάλο ποσό απαιτούσε η συντήρηση στόλου 250 - 300 τριήρων. Συγκεκριμένα,

$$40 : 10 = 4 \text{ τάλαντα η τριήρης,}$$

οπότε $4 \times 250 = 1000$ τάλαντα θα έπρεπε να εξευρίσκονται κάθε έτος⁷⁵.

Η Πολιτεία καλείτο να λύσει το οξύτατο πρόβλημα της χρηματοδότησεως των αυξανόμενων στρατιωτικών δαπανών, που γίνονταν ακόμα βαρύτερες εξαιτίας και του κινδύνου από την Ανατολή. Μήπως και σήμερα ακόμα, ένα από τα φλέγοντα ζητήματα της εποχής μας δεν είναι και οι αυξανόμενες στρατιωτικές δαπάνες και στους δυο συνασπισμούς και οι επιπτώσεις τους στην εθνική οικονομία; Ο υπερβόλικός επανεξοπλισμός στην εποχή μας, ο οποίος απορροφά ένα διαρκώς μεγαλύτερο μέρος του εθνικού εισοδήματος⁷⁶, οδηγεί άφευκτα σ' ένα χρόνιο πληθωρισμό και σε μια οπισθοδρόμηση της παραγωγής: η οικονομική και κοινωνική πρόοδος γίνεται δύσκολη, ενώ λιγότεροι πόροι πηγαίνουν προς κοινωφελείς σκοπούς⁷⁷.

9. *Μια δημοσιονομική μεταρρύθμιση του Δημοσθένη*

Οι φήμες στον ελλαδικό χώρο εντείνονταν αναφέροντας ότι ο βασιλιάς της Περσίας Ώχος Γ' είχε ξεκινήσει πολεμικές ετοιμασίες: ο πολεμικός πυρετός είχε πάρει ιδιαίτερη οξύτητα στην Αθήνα

και δεν ήταν λίγοι εκείνοι που παρομοίαζαν τους πολεμικούς εξοπλισμούς του Όχλου με τους αντίστοιχους του Ξέρξη⁷⁸. Οι περισσότεροι πίστευαν ότι είναι τώρα ευκαιρία για να επιτεθούν στον Μεγάλο Βασιλέα και ότι η καθυστέρηση θα αποτελούσε προδοσία.

Ο Δημοσθένης βρίσκει την ευκαιρία να επιτεθεί στο νόμο που διείπε την τριηραρχία⁷⁹, να τονίσει τις ατέλειές του, να προτείνει μεταρρυθμίσεις, οι οποίες αποσκοπούσαν στην καλύτερη αναδιοργάνωση του στόλου και κατά συνέπεια στην καλύτερη αμυντική θωράκιση της πόλης με άμεσο αντίκτυπο στην οικονομία της. Είναι φανερό, όπως απέρρευε από τη δημοκρατική δομή του πολιτεύματος, πως την «αμυντική πολιτική» την επιβαρύνονταν όχι όλοι οι πολίτες, όπως σήμερα, αλλά οι πλουσιότεροι και ευπορότεροι.

Ο Δημοσθένης προτείνει τροποποίηση του νόμου για τις «Συμμορίες».

Συμμορίες ονομάζονταν ομάδες εύπορων πολιτών οργανωμένες από την πολιτεία και επιφορτισμένες με τη συντήρηση και την πολεμική ετοιμότητα των τριήρων. Οι συμμορίες ήταν 20. Κάθε συμμορία είχε 60 πολίτες· δηλαδή για τις τριήρεις φρόντιζαν μόνο $60 \times 20 = 1200$ εύποροι Αθηναίοι.

Τι το νέο πρότεινε ο Δημοσθένης; Ο ρήτορας στο λόγο του «Περί Συμμοριών» πρότεινε:

α) Ν' αυξηθούν οι πολίτες από 1200 σε 2000⁸⁰ έτσι ώστε, όταν απαλλάσσονταν για διάφορους λόγους από την τριηραρχία μερικοί, ο τελικός αριθμός να παραμένει στους 1200⁸¹.

β) Να υποδιαιρέσει κάθε συμμορία σε πέντε δωδεκαμελή τμήματα, τις συντέλειες, με ισοδύναμη οικονομική εμβέλεια έτσι ώστε η φορολογική επιβάρυνση να είναι πιο ισορροπημένη.

Πώς όμως θα διανέμονταν ο αριθμός των 1200 πολιτών, έτσι ώστε να τύχει ευμενούς υποδοχής η πρότασή του και να ικανοποιεί το αίσθημα της δίκαιης διανομής του εισοδήματος, όπως το απαιτούσε η δημοκρατία;

Είπαμε πως οι 1200 πολίτες διαιρούνταν σε 20 συμμορίες· κάθε μια συμμορία αποτελούνταν από 60 φορολογουμένους ($1200 = 20 \times 60$). Παράλληλα, κάθε συμμορία διαιρείται σε πέντε τμήματα (συντέλειες), το κάθε τμήμα θ' αποτελείται από 12 άτομα ($60 : 5 = 12$), έτσι ώστε σε κάθε συντέλεια να υπάρχει ένας εύπορος και να τον ακολου-

θούν οι λιγότερο εύποροι⁸². Με τον τρόπο αυτό θα επέλθει ίση διανομή των ευπόρων και λιγότερο ευπόρων στις συντέλειες.

Στη συνέχεια εκθέτει πως θα γίνει η κατανομή των τριήρων στα άτομα. Κατ' αρχήν προτείνει αύξηση του αριθμού των τριήρων σε 300 και διαίρεσή τους σε 20 τμήματα, έτσι ώστε κάθε τμήμα θ' αποτελείται από 15 τριήρεις⁸³ με τον τρόπο αυτό κάθε συμμορία θ' αντιστοιχεί σε κάθε τμήμα τριήρων ή κατ' άλλη διατύπωση 15 τριήρεις θ' αντιστοιχούν σε 60 άτομα - συντελείς. Με ποιο τρόπο όμως θα επιτευχθεί η μονοσήμαντη αντιστοιχία συμμορίας και τμήματος; Ο ρήτορας προτείνει τον γνώριμο στα δημοκρατικά πολιτεύματα θεσμό της κληρώσεως⁸⁴, έτσι ώστε κάθε συμμορία να λαμβάνει το τμήμα από 15 τριήρεις. Εφ' όσον όμως κάθε συμμορία υποδιαιρείται, όπως προαναφέραμε, σε 5 τμήματα συντελών, κάθε τμήμα - δηλαδή 12 άτομα - θ' αναλαμβάνει τη συντήρηση και εξοπλισμό τριών τριήρων. Με τον τρόπο αυτό γίνεται μερισμός του ολικού ποσού και της δαπάνης σε περισσότερα άτομα, αλλά και με δικαιότερο τρόπο, αφού σε κάθε τμήμα θα μετέχουν εύποροι και λιγότερο εύποροι.

Με τον τρόπο αυτό κατόρθωσε ο Δημοσθένης, όταν ορίσθηκε επιστάτης του ναυτικού, πιθανότατα το έτος 348/9, να μεταβάλλει το θεσμό της τριηραρχίας και να ικανοποιήσει το κοινό αίσθημα για δίκαιη διανομή του πλούτου⁸⁵.

Η νεότερη ιστορικοοικονομική έρευνα θα αξιολογήσει ευμενώς την μεταρρύθμιση του Δημοσθένη, γιατί μ' αυτήν κατορθώθηκε να διορθωθεί το πρόβλημα της ισότητας σε κάθε συντέλεια⁸⁶.

Συμπερασματικά, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε πως η βασική οικονομική αντίληψη της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν πως οι κρατικές δαπάνες έπρεπε να επιβαρύνουν τις ευπορότερες τάξεις. Οι διάφορες προτάσεις και πρωτοβουλίες των πολιτικών αρχηγών δεν μπορούσαν παρά να κυμαίνονται μέσα στα αυστηρά αυτά πλαίσια που ήταν ήδη θεσπισμένα από τον καιρό του Σόλωνα και του Κλεισθένη.

10. Ο Δημοσθένης και τα Θεωρικά

Θα ολοκληρώσουμε την αναφορά στις οικονομικές απόψεις του Δημοσθένη με την προσπάθειά του να μετατρέψει τα θεωρικά σε

στρατιωτικά για να αυξηθούν οι δαπάνες για τις πολεμικές προετοιμασίες με σκοπό την αντιμετώπιση του μακεδονικού κινδύνου.

Θα πρέπει όμως να θυμίσουμε τι ήταν τα θεωρικά. Τα θεωρικά ήταν οι κρατικές επιχορηγήσεις προς τους πολίτες για να συμμετέχουν στις θεωρίες.

Και τι ήταν η θεωρία; Οι δυτικοευρωπαίοι πρόσφατα, στην τελευταία τριακονταετία, ανακάλυψαν τη διαρκή εκπαίδευση, *education permanente*, την είπαν. Οι πρόγονοι τη διαρκή, ισόβια εκπαίδευση την είχαν ονομάσει θεωρία.

Ο Σόλωνας έλεγε για τον εαυτό του ότι σ' όλη του τη ζωή μάθαινε: «Γηράσκω αείει πολλά διδασκόμενος»⁸⁷ και ο Ηρόδοτος λέει πολύ χαρακτηριστικά για το Σόλωνα ότι γύριζε τον κόσμο θεωρίας είνεκεν.

Ο Αριστοφάνης θεωρεί την Οπώρα, σωματική τροφή και τη θεωρία, πνευματική τροφή, κόρες της Ειρήνης⁸⁸. Μεταφέρουμε τους στίχους του:

*Ω εσύ Ειρήνη σεβάσμια σταφυλοδότρα...
Χαίρε οπώρα Χαίρε Θεωρία. Τι πρόσωπο
πο χαριτωμένο που έχεις. Κι η ανάσα σου,
Θεωρία, γλυκειά και μοσχοβολισμένη, πόσο απαλά
χαιδεύει την καρδιά μου, σα μύρο μιας ασπρά-
τευτης ζωής. Ειρήνη μοσχοβολάς οπωρικά, καλωσο-
ρίσματα, Διονύσια, τραγωδίες, αωλούς, τσίχλες, του
Σοφοκλή σκοπούς, του Ευριπίδη τραγουδάκια.*

Τα θεωρικά λοιπόν, που ήταν επιδοτήσεις για την παιδεία, ο Δημοσθένης ήθελε να τα κάνει στρατιωτικά, στρατιωτικές δαπάνες. Στο Δημοσθένη βέβαια δεν μπορούμε να καταλογίσουμε αθέμιτες προθέσεις, επειδή είχε βιοτεχνία όπλων, γιατί είναι γνωστή η φιλοπατρία του και η προθυμία με την οποία ξόδευε χρήματα για τις χορηγίες, τις τριηραρχίες και τις άλλες λειτουργίες. Οι Αθηναίοι όμως και το δημοκρατικό πολίτευμα δεν επέτρεψαν στον Παιανιέα ρήτορα να κάνει άλλη χρήση των θεωρικών, αν και ήταν για πέντε χρόνια, ένας από τους υπεύθυνους για τη διαχείρισή τους. Και μπορούμε να πούμε πως ήξεραν τι έκαναν οι Αθηναίοι· γιατί δεν ήταν τόσο τα στρατιωτικά, που τους οδηγούσαν ακόμα και στις στρατιωτικές νίκες, όσο τα θεωρικά.

Η νίκη στο Μαραθώνα κερδήθηκε κυρίως γιατί οι Αθηναίοι στις 500 λέξεις της καθημερινής χρήσης των Περσών είχαν να αντιπαραθέσουν το πλούσιο λεξιλόγιο της αναπτυγμένης λογοτεχνίας που το θέατρο, η αγορά και η Πνύκα τους είχε διδάξει.

ΑΛΕΞ. ΚΟΝΤΟΣ - ΧΡΙΣΤΟΣ ΜΠΑΛΟΓΛΟΥ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. 384 - 322 π.Χ. Για τη ζωή και το έργο του βλ. Πλούταρχου, Δημοσθένης, Alfred και Maurice Croiset, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, ελλ. μετφ. Α. Πυρνάρα, τομ. Ε', σελ. 725 - 43, εκδ. Πάπυρος 1938· Werner Jaeger, Δημοσθένης. Διαμόρφωση και εξέλιξη της πολιτικής του, κεφάλαια Β' - ΣΤ', εκδ. Μορφωτικού Ιδρύματος Εθνικής Τραπέζης (ΜΙΕΤ), Αθήνα 1984· Albin Lesky, Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας, ελλ. μετφ. Αγαπητού Τσοπανάκη, σελ. 823 - 38, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσ/νίκη²1985· Νικολάου Βασιλοπούλου, Δημοσθένης - Φίλιππος, Αθήνα 1949.
2. Βλ. Albin Lesky, Ιστορία..., όπ. π., σελ. 823.
3. 382 - 336 π.Χ. Για το Φίλιππο λαμβάνουμε πληροφορίες από τον ιστορικό Θεδόμπο, ο οποίος ήταν φίλος των Μακεδόνων και έγραψε την ιστορία της Ελλάδος από την μάχη της Μαντινείας και μετά· η ιστορία του όμως χάθηκε και τα «Φιλιππικά» γράφηκαν μάλλον σαν εγκώμιο του Μακεδόνα Βασιλέα· παράλα αυτά, ο Φίλιππος, χαρακτηρίζεται πανούργος και ικανότατος στην εκμετάλλευση των πάντων (Δημοσθένους, Ολυνθιακός Α', 3), επιρρεπής προς τη μέθη και παντός είδους ακολασίες.
4. Η παρατήρηση αυτή που γίνεται από τους Glotz et Cohen, Ιστορία της Ελλάδος, ελλ. μετφ. Τ. Τσαβέα, τομ. Γ', σελ. 221, εκδ. Ακρίτας, Αθήναι 1954, αγνοείται από πολλούς μεταγενέστερους ιστορικούς της αρχαιότητας και αποδείχνει πόσο εσφαλμένη είναι η αντίληψη πως η Αθήνα ήταν «εξοφλημένη». Το ναυτικό της υπήρξε αναγκαίο, γιατί βοήθησε στη διατροφή της πόλεως και την ελεύθερη ναυσιπλοΐα και επέκταση του εμπορίου, που έλαβε μια ξεχωριστή άνθιση τον 4ο αιώνα.
5. Βλ. και Κων/νου Δ. Δεσποτοπούλου, «Τα δυο βάρη της Δημοκρατίας» στην εφημ. ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ, αρ. φυλ. 11995, 12 Φεβρουαρίου 1989.
6. Δεν κρίνουμε ορθή την άποψη αρκετών ιστορικών που υποστηρίζουν την παρακμή της δημοκρατίας, άνοδο της οχλοκρατίας και εμφάνιση στην εξουσία των καιροσκόπων και συκοφαντών. Το δημοκρατικό πολίτευμα συνέχιζε να λειτουργεί κατά τον 4ο αιώνα, όπως και κατά τον 5ο. Η δημοκρατία καταλύθηκε οριστικά με την μάχη της Χαιρωνείας (338) και την εγκατάσταση μακεδονικής φρουράς στην Αθήνα μετά το θάνατο του Αλεξάνδρου (323).

7. Οι πρώτες έρευνες που είδαν το φως της δημοσιότητας έγιναν από αρχαιολόγους και φιλόλογους, οι οποίοι συνειδητοποίησαν ότι οι Έλληνες έζησαν, όχι μόνο «από τους δίκην μέλιτος ρέοντα λόγους των αττικών ρητόρων και από τα λεπτότατα πνευματικά προϊόντα των ποιητών και φιλοσόφων», αλλά από το εμπόριο, τη γεωργία, τη βιοτεχνία και τους απασχόλησαν σοβαρά κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, τα οποία απασχολούν και τις σύγχρονες κοινωνίες, όπως η ανεργία, ο πληθωρισμός, η δίκαιη διανομή του πλούτου, οι πολεμικοί εξοπλισμοί κτλ. Βλ. και Αθανασίου Ι. Σμπαρούνη, «Α.Μ. Ανδρεάδης» στο Εργασία, ετ. ΣΤ', τευχ. 284, σελ. 702, 9 Ιουνίου 1935.
8. Πρωτοποριακό ακόμα, μπορούμε να πούμε χωρίς μεγάλη υπερβολή, παραμένει το έργο του August Boeckh, Staatshaushaltung der Athener (τόμοι 2, 1817-18), ο οποίος έδωσε σάρκα και οστά στην αντίληψη πως οι Αθηναίοι ζούσαν από κριθάρι και σιτάρι και όχι μόνο από φιλοσοφία και ποίηση· πρβλ. Nissen «Die Münzreform Solons» στο Rheinisches Museum, Bd 49, 1894.
9. Στην κατηγορία αυτή μνημονεύουμε τους Κ. Bücher, Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte, Tübingen 1922, Joh. Håsebroek, Staat und Handel im alten Griechenland, Tübingen 1928.
10. Μεταξύ των συγγραφέων αυτής της κατηγορίας αναφέρουμε τους Ed. Meyer, Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, εκδ. Gustav Fischer, Jena 1895. J. K. Beloch, «Die Grossindustrie im Altertum» Zeitschrift für Sozialwissenschaft, II, S. 19F., 1899. W. Schwahn, Demosthenes gegen Aphobos. Ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Wirtschaft, Berlin 1929. Την πρώτη κατηγορία (υποσ. 20) η Cl. Mossè, Το τέλος της..., όπ.π., σελ. 17, χαρακτηρίζει «Πριμιτιβιστές», ενώ τη δεύτερη «μοντερνιστές».
11. Βλ. Ed. Meyer, Die wirtschaftliche..., όπ. π., S. 28
12. Λεπτομέρειες παραθέτουν οι Σπ. Κατηφόρης, Η βαθμής της ιστορικής οικονομικής εξελίξεως της Αρχαιότητας, εκδ. Παπαζήση, 1942 και Αρ. Σίδερι, Ιστορία του Οικονομικού Βίου, τόμ. Α', σελ. 113, υποσ. 1 και σελ. 140 - 43, εκδ. Παπαζήση³1950.
- 13 Φυσικά σημειώνουμε επίσης τους ρήτορες Αισχίνη, Ισοκράτη και τον ιστορικό Ξενοφώντα.
14. Δ., προς Φαίνιππον, 31.
15. Αθ. Πολ. VI, 1318 b5 - 10.
16. Αθ. Πολ. VI, 1318b 10 «Βέλτιστος γάρ δήμος ο γεωργικός έστιν, ώστε και ποιείν ενδέχεται δημοκρατίαν όπου ζή τό πλήθος από γεωργίας ή νομής».
17. Τούτο αποτελεί κεντρικό πυρήνα της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Βλ. Αθ. Πολ. VI, 1320a 30 - 35. «..., αλλά δει τόν αληθινώς δημοτικών όραν όπως τό πλήθος μή λίαν άπορον ή· τούτο γάρ αίτιον του μοχθηράν είναι τήν δημοκρατίαν».
18. Δ. προς Φαίνιππον, 31: «Τής τριπλασίας τιμής ή πρότερον διατιθέμεθα».
19. Για τη σημασία του εμπορίου δημητριακών στην Αθηναίων Πολιτεία πρβλ. R. J. Hopper, Trade and Industry in Classical Greece, ch. III, ed. Thames and Hudson, London 1979· H. Michell, The Economics of Ancient Greece, pp. 270 - 75, Cambridge²1957· F. Heichelheim, «Sitos», στην P.W. Realencyclopädie, Supp. 6, p. 842 και Cl. Mossè, Το τέλος... όπ. π., σελ. 19 - 61.

20. Γύρω στα 355/4 π.Χ. όταν εκφωνήθηκε ο λόγος του «Προς Λεπτίνην».
21. Δ., Προς Λεπτίνην, 31: «... ὅτι πλείστῳ τῶν πάντων ἀνθρώπων ἡμεῖς ἐπεισάκτω σίτῳ, χρώμεθα. Πρὸς τοῖνυν ἅπαντα τὸν ἐκ τῶν ἄλλων ἐμποριῶν ἀφικνούμενον ὁ ἐκ τοῦ Πόντου σίτος εἰσπλέων ἐστίν».
22. Βλ. A. A. Trever, *A History of Greek Economic Thought*, p. 77, Porcupine Press, Philadelphia, 1975 (reprint).
23. Δ., Προς Λεπτίνην, 26: «Καὶ μὴν ὅτι δεῖ τὴν εὐπορίαν εἰς ταῦθ' ὑπάρχειν πλείστην τῇ πόλει, πάντες ἂν ὁμολογήσειαν».
24. Οι λειτουργίες διακρίνονται σε τακτικές ή εγκυκλίου, κυριότερες των οποίων ἦσαν η εστίαση, η χορηγία, η γυμνασιαρχία και σε εκτάκτους ή προστακτές, κυριότερες των οποίων ἦσαν η προεισφορά και η τριηραρχία· βλ. και Α. Ανδρεάδου, *Ιστορία της Ελληνικής Δημοσίας Οικονομίας*, σελ. 59 - 64, εκδ. Τζάκα και Δελαγραμμάτικα, 1928.
25. Η ετυμολογική προέλευση της λέξεως μαρτυρεί ότι πρόκειται για έργα που γίνονται για το λαό. Ο Finley εξετάζοντας βαθύτερα τον όρο αναφέρει ότι σήμερα έχει θρησκευτική σημασία, στην οποία βαθμιαία εξελίχθηκε από έργα προς το λαό —υπηρεσία προς την Πολιτεία— υπηρεσία προς τη θεότητα. Πρβλ. M.I. Finley, *The Ancient Economy*, p. 151, εκδ. Chatto and Windus, London 1973 (work for the people - service to the state - service to the divinity).
26. Δ., Προς Λεπτίνην, 26: «Παρά μὲν γάρ τὰς ἐπὶ τῶν χορηγιῶν δαπάνας ἡμέρας μέρος μικρόν ἢ χάρις τοῖς θεωμένοις ἡμῶν παρά δὲ τὰς τῶν εἰς τὸν πόλεμον (παρασκευῶν) ἀφθονίας πάντα τὸν χρόνον ἢ σωτηρία πάσῃ τῇ πόλει».
27. Δ., Προς Λεπτίνην, 27: «Ἄλλὰ μὴν ὅτι τῶν τριηραρχιῶν οὐδεὶς ἐστ' ἀτελής, οἶμαι μὲν ὑμᾶς εἰδέναι πάντας, ὅμως δὲ καὶ τὸν νόμον ὑμῖν αὐτὸν ἀναγνώσειται».
28. Πρόκειται για την περίφημη φράση του Δ. «Δεῖ δὲ χρημάτων καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἔστι γενέσθαι τῶν δεόντων» (Ολυμπιακός, Α, 20).
29. Δ., Προς Ευβουλίδην, 37, 45 (1313), εκδ. Fr. Blass, vol III, p. 261, Lipsiae Teubner. Για τις αντιλήψεις του Δ. για τον πλούτο πρβλ. και Γρηγορίου Βερναρδάκη, *Ο Πλούτος (ὅπως τον εἶδαν οι αρχαίοι)*, σελ. 22, εκδ. Εστία 1933.
30. Βλ. Πλ. Πολ. 421e - 422a· επίσης Κ. Δεσποτοπούλου, «Η Πολιτεία του Πλάτωνα», στην *Επιθεώρηση Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών*, ετ. 10ο, τεύχ. 1 - 2, σελ. 66. Bradford Welles, «The Economic Background of Plato's Communism», στο J.E.H., *Suppl. VIII*, 1948, p.p. 101 - 14.
31. Πρβλ. G. Glotz et R. Cohen, *Ιστορία...*, ὁπ. π., σελ. 10.
32. Συνέπεια της Ανταλκιδείου ειρήνης και της συμμαχίας Αθηναίων - Περσών για την καταναυμάχηση του σιαιρτιατικού στόλου υπήρξε και η διοχέτευση του δαρείκου - του περσικού χρυσού νομίσματος - στην Ελλάδα· αυτό είχε σαν αποτέλεσμα την αύξηση των τιμών των αγαθών και τη βαθμιαία μείωση στην αναλογία χρυσού προς άργυρο (1:13 1/2) σε (1:12) και τελικά 1:10. Βλ. Αριστοτέλους Σίδερι, *Ιστορία Οικονομικού Βίου*, τόμ. Α', σελ. 146, εκδ. Παπαζήση 1950.

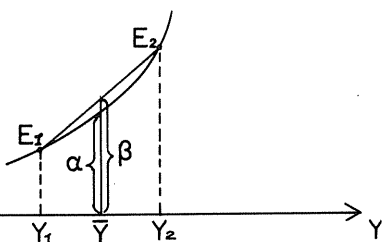
Η παρατήρηση του Σίδερι ότι μόνο στον 5ο αι. π.Χ. παρατηρείται εκρηματισμένη και με πνεύμα κερδοσκοπικό οικονομία δεν ευσταθεί εξ' ολοκλήρου· οι λόγοι των Αισχίνη, Δημοσθένη, Ισοκράτη, Λυσία, ενισχύουν την άποψη ότι

και ο 4ος αιώνας γνώρισε αληθινή χρηματοπιστωτική άνθηση.

33. Βλ. Α. Bernardakis, *Οι Τράπεζες στην Αρχαιότητα*, ελλ. μετφ. - σχόλια, Σ. Μαρίνου και Χ. Μπαλόγλου, εκδ. Νέα Θέσις, 1989.
34. Δ., *Προς Τιμόθεον*, V, 30.
35. Δ., *Προς Κάλιππον*, 4.
36. Βλ. Αν. Σπουργίτη, *Τραπεζικά - Συναλλαγματικά και Διάφορα Μελετήματα*, εκδ. Περγαμαλή, 1928, σελ. 13.
37. Μπορεί να συνίσταται σε χρήμα ή σε υλικά και άυλα αγαθά, οπότε κατά την επιστροφή της αγοραστικής δύναμης - σε περίπτωση αγαθών - καταβάλλεται η αξία τους αυξημένη λόγω του χρόνου που έχει μεσολαβήσει.
38. Βλ. Αντωνίου Δαμασκηνίδη, *Εισαγωγή στην Οικονομική Επιστήμη*, τόμ. Β', σελ. 35, εκδ. Studio Electra Press, Θεσ/νίκη 1988.
39. Βλ. Δ., *Παραγραφή Υπέρ Φορμίωνος*, 36 - 38.
40. Βλ. Δ., *όπ. π.*, 44: «Εάν δε αγνοείς τούτο, ότι η (εμπιστοσύνη) πίστη είναι το μεγαλύτερο κεφάλαιο για την απόκτηση χρημάτων, τότε αγνοείς το παν».
41. Βλ. Α. Σπουργίτη, *Διατριβαί Τρεις*, Σύρος 1907, σελ. 23 - 4.
42. Βλ. Δ., *όπ. π.*, 44.
43. Δ., *Προς Ζηνόθεμιν Παραγραφή 10*: «Ἔστιν ἐργαστήριον μοχθηρῶν ἀνθρώπων συνεστηκότων ἐν τῷ Πειραιεῖ».
44. Δ., *όπ. π.*, 12: «ὀρῶντες ἑαυτοῖς ἀντὶ τῶν χρημάτων ἄνθρωπον πονηρόν χρηστην».
45. Βλ. Δ., *Προς Φορμίωνα Περί Δανείου*, 51, 52.
46. Χαρακτηρισμό που εύστοχα αποδίδει ο G. Glotz, *Η Εργασία στην Αρχαία Ελλάδα*, ελλ. μετφ. Αχ. Βαγενά, εκδ. Δίφρος 1982, σελ. 312.
47. Βλ. Η. Knorringa, *Emporos. Data on Trade and Trader in Greek Literature from Homer to Aristotle*, Amsterdam 1987, P 92 (reprint).
48. Δ., *Προς Ζηνόθεμιν Παραγραφή*, 1.
49. Δ., *Προς Απατούριον Παραγραφή 30*, *Κατά Διονυσόδωρου*, 15.
50. Λυσίου, *Κατά Διογέιτονος*, 14.
51. Δ., *Προς Φορμίωνα*, 6' *Προς την Λακρίτου Παραγραφήν*, 9 - 10, *Κατ' Αφόβου III*, 36.
52. Δ., *Προς Φορμίωνα περί Δανείου 6*: «ἐδάνεισα Φορμίωιν τουτώϊ εἴκοσι μνᾶς ἀμφοτερόπλουιν εἰς τόν Πόντον ἐπὶ ἑτέρα ὑποθήκη...»
52. Δ., *Προς Απατούριον Παραγραφή*, 8: «...ὄνῃν Ποιοῦμαι τῆς νεῶς καὶ τῶν παίδων, ἕως ἀποδοῖη τάς τε δέκα μνᾶς ἅς δι' ἔμοῦ ἔλαβεν (...)
- 53, 54. Ἔστω ὅτι το άτομο ἔχει ἓνα βέβαιο εἰσόδημα Y και σκέπτεται, αν θ' αγοράσει ἓνα λαχείο, που του προσφέρει ἓνα εἰσόδημα της τάξεως των Y_1 μονάδων με πιθανότητα πραγματοποιήσεως P ἢ ἓνα εἰσόδημα της τάξεως Y_2 με πιθανότητα $(1 - P)$. Για ἓνα δίκαιο στοίχημα θα ισχύει η σχέση:

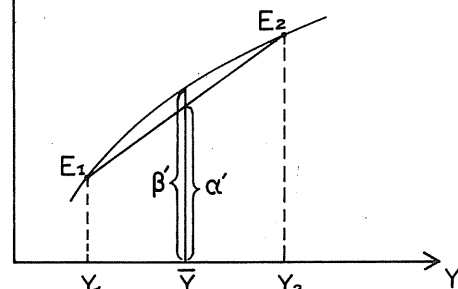
$$PU(Y_1) + (1 - P)U(Y_2) = U(Y)$$
όπου U δηλώνει χρησιμότητα.
Αν η προσδοκώμενη χρησιμότητα του λαχείου είναι πάντα μεγαλύτερη από τη χρησιμότητα του βεβαίου εἰσοδήματος Y , το άτομο θα εμφανίζεται ως εραστής του κινδύνου και η συμπεριφορά του απεικονίζεται στο διάγραμμα 1.

Συνολική
χρησιμότητα του
εισοδήματος

Διάγραμμα 1.

Συνολική
χρησιμότητα του
εισοδήματος

Διάγραμμα 2.

Η συνάρτηση της συνολικής χρησιμότητας παρουσιάζει αύξουσα οριακή χρησιμότητα. Η ευθεία $E_1 E_2$ βρίσκεται πάνω από το $U(Y) = \alpha$, ενώ η απόσταση $\beta = PU(Y_1) + (1 - P)U(Y_2)$.

Στην αντίθετη περίπτωση, η προσδοκώμενη χρησιμότητα του λαχείου είναι μικρότερη από τη χρησιμότητα του βεβαίου εισοδήματος Y και η συμπεριφορά του ατόμου εμφανίζεται στο διάγραμμα 2.

Στην περίπτωση αυτή η συνάρτηση συνολικής χρησιμότητας παρουσιάζει αύξουσα οριακή χρησιμότητα. Η ευθεία $E_1 E_2$ βρίσκεται κάτω από το $\beta' = U(Y)$, ενώ η απόσταση α' είναι $PU(Y_1) + (1 - P)U(Y_2)$.

Για λεπτομερέστερη ανάλυση πρβλ. Θ. Μπένου και Μ. Χ' 'προκοπίου, Οικονομική Θεωρία - Θεωρία Ζητήσεως, κεφ. 7, εκδ. Gutenberg, 1976.

55. Δ., Προς την Λακρίτου Παραγραφή, 10: «'Εδάνεισαν 'Ανδροκλής Σφήττιος και Ναυσικράτης Καρύστιος 'Αρτέμωνι και 'Απολλοδώρω, Φασηλίταις (...), επί διακοσίαις εἴκοσι πέντε τάς χιλίας, ἐάν δέ μέτ' 'Αρκτοῦρον ἐκπλεύσωσιν ἐκ τοῦ Πόντου ἐφ' ἱερὸν, ἐπὶ τριακοσίαις τάς χιλίας...».
56. Βλ. E. Cavaignac, L' Economie Grecque, p. 91, Paris 1951· για τα ναυτικά δάνεια πρβλ. G. M. Calhoun, «Risk in sea loans in Ancient Athens» στο Journal of Economics and Business History, August 1931 και H. Knorringa, Emporos..., όπ. π., γ. 94 -5. Ο Δ., Προς Φορμίωνα Περί Δανείου, 6 - 7, μας πληροφορεί ότι ο Φορμίων δανείσθηκε 2.000 δρχ. από το Χρύσιππο, 4.500 δρχ. από τον Θεόδωρο τον Φοίνικα και 1000 δραχμές από τον ναύκληρο Λαμπίδα και έπρεπε ν' αγοράσει εμπορεύματα αξίας 150 μων. Αν το ταξίδι διεξαγόταν κανονικά και ο Φορμίων διέθετε το εμπόρευσμά του, όφειλε να καταβάλλει στο Χρύσιππο 2.6000 δραχμές. Παρατηρούμε ότι το επιτόκιο ήταν 30%, ποσοστό κανονικό για τέτοιου είδους δάνεια· βλ.. Cl. Mossé, όπ. π., σελ. 133 - 4.
57. Γενικά επικρατεί μια αβεβαιότητα για το ύψος του επιτοκίου. Το συνηθισμένο επιτόκιο πρέπει να ήταν μια δραχμή κατά μνα για κάθε μήνα, δηλαδή 12%. Ο Δ., Κατ' Αφόβου I, 9, μας περιγράφει ότι ο πατέρας του είχε δανείσει χρήματα

περίπου ενός ταλάντου, του οποίου ο τόκος προς μια δραχμή κατά μνα και μήνα, ανερχόταν κατ' έτος σε περισσότερο από επτά μνας· δηλαδή, 1 τάλαντο = 60 μναι, ο τόκος 60 μνων του χρόνου είναι $60 \times 12 = 720$ δραχμές, δηλαδή επτά μναι και είκοσι δραχμές (1 μνα = 100 δρχ. $\Rightarrow 720 : 100 = 7$ μναι και 20 δρχ.). Σε περίπτωση, όμως, αποδόσεως κατακρατούμενης προικός, ο τόκος είχε θεσπισθεί με νόμο ότι ανέρχεται σε μια και ημίσεια δραχμή, δηλαδή 18% ετησίως. (Δημ., Κατ' Αφόβου, I, 17, Κατά Νεαίρας, 52· Αισχίνου, Κατά Τιμάρχου, 107).

Ποιο ήταν όμως το ύψος του επιτοκίου σε περίπτωση συνάψεως ναυτοδανείων; Στο Λόγο «Προς την Λακρίτου Παραγραφή» το επιτόκιο ανέρχεται σε 22% (παρ. 10), ενώ στον «Προς Φορμίωνα περί δανείου» ανέρχεται σε 30%. Ο πρώτος λόγος χρονολογείται μετά το 340 π.Χ., ενώ ο δεύτερος το 327/6. Παρατηρείται, επομένως, μια αύξηση του επιτοκίου στα χρόνια που μεσολαβούν, η οποία πιθανώς να οφείλεται στην αυξημένη πειρατεία που λυμαίνεται τα παράλια της Θράκης και στην εμπόλεμη κατάσταση που έχει περιέλθει στο μεταξύ η Αθήνα με τον Μακεδόνα βασιλιά, η οποία δημιουργεί περισσότερους κινδύνους και κατά συνέπεια μεγαλύτερη αβεβαιότητα.

Σε μεγαλύτερη έκταση διαπραγματεύεται το πρόβλημα του ύψους του επιτοκίου ο Boeckh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, I, 22, S. 181 - 190, Berlin² 1851. Βλ. επίσης H. Michell, *The Economics of Ancient Greece*, p. 347 - 8, Cambridge², 1955.

58. Βλ. A. Boeckh, *Die Staatshaushaltung...*, όπ.π., I, 9, S 85.
59. Βλ. Λεξικόν Σουΐδα, τομ. I, 1, σελ. 1220, λ. «Δείγμα»: «κυρίως μὲν τό δεικνυόμενον ἀφ' ἐκάστου τῶν πωλουμένων ἔστι δὲ καί τόπος τίς ἐν τῷ Ἀθηνησιν ἐμπορίῳ εἰς ὃν τὰ δείγματα ἐκομίζετο, καλούμενος οὕτως, τόπος ἦν ἐν Πειραιεὶ ἔνθα πολλά συνήγοντο ξένοι καὶ πολῖται...»
60. Ο χώρος αυτός ήταν γνωστός για τους δικαστικούς αγώνες που ανέκυπταν κατά τις συναλλαγές (Αριστοφάνους, *Ιππής*, στιχ. 979). Εκείνοι που ασχολούνταν με συναλλαγές κολλυβιστικού χαρακτήρα διατηρούσαν μόνιμη επαγγελματική εγκατάσταση. (Βλ. Πολυαίνου, 6, 22).
61. Υποστηρίζεται από ορισμένους συγγραφείς (G. Glotz, *Η Εργασία...*, όπ. π., σελ. 314, F. Heichelheim, *Ancient Economic History*, vol II, p. 62, Leiden 1958), ότι το Δείγμα μπορεί να χαρακτηριστεί ως χρηματιστήριο εμπορευμάτων ενώ άλλοι (π.χ. A. French, *The Growth of the Athenian Economy*, p. 118, London 1964, Cagnat, λ. «Negotiator» στο Daremberg - Saglio, *Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines*, IV, p. 44) το χαρακτηρίζουν ως είδος μόνιμου εκθέσεως. Για την ορθότητα της μιας ή της άλλης απόψεως πρβλ. Δ. Γκόφα, *Δείγμα - Ιστορική έρευνα επί του ελληνικού δικαίου των συναλλαγών*, σελ. 33 - 4, 1970 και Χρ. Μπαλόγλου, *Ο θεσμός των Χρηματιστηρίων Εμπορευμάτων και ο λόγος του Α. Οικονόμου στα εγκαίνια του Χρηματιστηρίου Πειραιώς*, σελ. Θ - η, εκδ. Φιλολογική Στέγη Πειραιώς, 1989.
62. Δ., *Προς την Λακρίτου Παραγραφήν*, 29: «...οὔτοι δὲ περιεπάτουεν ἐν τῷ δείγματι τῷ ἡμετέρῳ».
63. Δ., *Κατά Αριστοκράτους*, 2, 3, 39.
64. Για συνοπτική περιγραφή των διαφόρων ειδών αγορών που παρατηρούνται

- στην Αρχαία Ελλάδα, βλ. Αθαν. Κανελλοπούλου, Αρχαιοελληνικά Πρότυπα της Κοινής Αγοράς, εκδ. Εκδοτική Εστία, 1987, σελ. 17 - 23.
65. Δ., Περί του Στεφάνου, 91: «δεδοχθαι τῷ δάμῳ τῷ Βυζαντίων καί Περινηθίων Ἀθηναίοις δόμεν ἐπιγαμίαν, πολιτείαν, ἔκτασιν γᾶς καί οἰκίαν, προεδρίαν ἐν τοῖς ἀγῶσι, ..., καί τοῖς κατοικεῖν ἐθέλουσι τάν πόλιν ἀλειτουργήτοις ἡμεν πασᾶν τᾶν λειτουργιᾶν».
66. Δ., Ολυνθιακός, Α΄: «Ἦκουον δ' ἔγωγε τινων, ὡς οὐδέ τοὺς λιμένας καί τὰς ἀγοράς ἔτι δώσοιεν αὐτῷ καρποῦσθαι· τὰ γάρ κοινά τὰ Θετταλῶν ἀπό τούτων δέοι διοικεῖν, οὐ Φίλιππον λαμβάνειν».
67. Η θεωρία του Διεθνούς Εμπορίου διακρίνει τις παρακάτω μορφές οικονομικής ενοποιήσεως αναφορικά με το βαθμό προνομιακής μεταχειρίσεως: α). Η Ελευθερή Ζώνη των συναλλαγών, όπου οι χώρες - μέλη της ενότητος καταργούν τους δασμούς στις μεταξύ τους συναλλαγές, αλλά η κάθε χώρα διατηρεί το ατομικό δασμολογικό της τείχος απέναντι στις χώρες - μέλη. β). Η Τελωνιακή Ένωση που προβλέπει εκτός από την κατάργηση των δασμών μεταξύ των χωρών - μελών, την καθιέρωση ενός κοινού δασμού απέναντι στις χώρες - μη μέλη. γ). Η Κοινή Αγορά που προβλέπει εκτός από τα μέτρα της τελωνιακής ενώσεως και την ελεύθερη μετακίνηση των συντελεστών της παραγωγής ανάμεσα στις χώρες - μέλη. δ). Η Οικονομική Ένωση που προβλέπει εκτός από τις ενοποιήσεις της Κοινής Αγοράς και το συντονισμό των φορολογικών και νομισματικών συστημάτων των χωρών - μελών. Βλ. Γ. Κώττη, Ειδικά Οικονομικά Θέματα, σελ. 99 - 100, εκδ. Παπαζήση 1981· R. Lipsey, «The Theory of Customs Unions: A General Survey», στο Economic Journal, September 1970 και Ευθ. Πουρναράκη, Διεθνείς Οικονομικές Σχέσεις, σελ. 219 - 20, εκδ. Παπαζήση 1981.
68. Βλ. Λυσίου, Κατά Νικομάχου, 22.
69. Είναι, κατά την άποψή μας, λανθασμένη η άποψη της Cl. Mossè, ότι ο «φόρος δεν είχε ακόμη αποκτήσει το μόνιμο χαρακτήρα που θα ασκήσει αργότερα στις ελληνιστικές μοναρχίες και στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία». Βλ. Cl. Mossè, Το τέλος της Αθηναϊκής..., όπ. π., σελ. 385 και ίδιας Αθήνα - Ιστορία μιας Δημοκρατίας, σελ. 162, εκδ. ΜΙΕΤ 1983.
- Ήδη το φορολογικό σύστημα του Σόλωνος απέδιδε στο φόρο τις αρχές που αργότερα ο ιδρυτής της κλασσικής πολιτικής οικονομίας θ' αναφέρει· η απλότητα που διέκρινε το φορολογικό σύστημα της αρχαίας Αθήνας, η οποία ήταν απόρροια του πολιτειακού καθεστώτος, είχε σα συνέπεια την μη ύπαρξη φοροδιαφυγής και παραοικονομίας, φαινόμενα που ταλανίζουν τη σύγχρονη ελληνική οικονομία και κοινωνία.
70. Οι τριήρεις διέθεταν 160 κωπηλάτες: θρανίτες (πρώτη σειρά), ζευγίτες (δεύτερη σειρά), θαλαμίτες (τρίτη σειρά). Αξιωματούχοι των πλοίων ήταν ο πρωρεύς και ο πρυμνήτης, το γενικό όμως πρόσταγμα είχε ο κυβερνήτης. Βλ. Λ. Θ. Χουμανίδη, Μαθήματα Ιστορίας Οικονομικού Βίου, Βιβλίον Α΄, σελ. 83, εκδ. Παπαζήση 1969.
71. Οι δαπάνες συντηρήσεως αναβιβάζονταν σε 40 - 60 μνας (Λυσίου, Κατά Απολλοδώρου Δωροδοκία, παρ. 2). Οι προμήθειες του πλοίου κατά το ταξίδι ήταν αλεύρι, κρασί, νερό, οπωρικά και διάφορα σκεύη· πρβλ. A. Zimmern, Αι Πο-

- λιτεία της Αρχαίας Ελλάδος, σελ. 244, εκδ. Αετός 1931 και Α. Ανδρεάδου, Ιστορία της..., όπ. π., σελ. 410.
72. Εισήχθη το 413 π.Χ., βλ. Λυσίου, Κατά Διογείτονος, 24. Δ., Κατά Ευέργου και Μνησιβούλου, 22, Δ., Κατά Μειδίου 161, Ισοκράτους, Προς Καλλίμαχον 60.
73. Βλ. Δ., Κατά Πολυκλέους, 38 κ. εξ. Για την ιστορία του θεσμού βλ. Γ. Ξανθάκη - Καραμάνου, Δ., Κατά Μειδίου, εκδ. Κ.Ε.Ε.Ε.Σ. Ακαδημίας Αθηνών, σελ. 199 - 200, Αθήνα 1984.
74. Δ., Κατά Φιλίππου, Α' 32.
75. Το ποσό των 1000 ταλάντων είναι υπολογισμένο σύμφωνα με την πληροφορία ότι ο στόλος αποτελείτο από 250 τριήρεις. Ο Δ., Περί των Συμμοριών, 18, προτρέπει στους συμπολίτες του ν' αναβιβάσουν τον αριθμό σε 300.
76. Είναι χαρακτηριστικό για την ελληνική οικονομία ότι κατά την περίοδο 1960 - 1980, η εκπαίδευση απορροφούσε σταθερά γύρω στα 14% των συνολικών τρεχουσών δαπανών του Δημοσίου (1960: 13,8%, 1970: 15,0%, 1979: 14,2%), η Κοινωνική Πρόνοια 1,3% (1960: 1,2%, 1970: 1,3%, 1979: 1,3%) και η Υγεία δεν κατάφερε να ξεπεράσει το 10% (το 1979: 9,3%). Αντίθετα, το 40% σχεδόν των τρεχουσών δαπανών χρησιμοποιήθηκε για την άμυνα της χώρας (1960: 38%, 1970: 36,6%, 1979: 39,2%). Βλ. Θ. Γεωργακοπούλου, Εισαγωγή στη Δημοσία Οικονομική, σελ. 85, πίνακας 4,3, εκδ. Καραμπερόπουλος, 1981 και Μ. Κωσταντοπούλου, Η εξέλιξη της ελληνικής Οικονομίας από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο έως σήμερα, Σημειώσεις Παραδόσεων, σελ. 40.
77. Πρβλ. και τη γνώμη του γνωστού δημοσιονόμου Bruno Moll στο βιβλίο του Αγγέλου Θ. Αγγελοπούλου, Οικονομικές Απόψεις 1946 - 1958, σελ. 154, εκδ. Δίφρος 1959. Για την ολοένα αυξανόμενη σημασία των εξοπλισμών στην παγκόσμια οικονομία, πρβλ. Α. Δαμασκηνίδη, Εισαγωγή στην ..., όπ. π., τόμ. Β', σελ. 264.
78. Πρβλ. W. Jaeger, Δημοσθένης, όπ. π., σελ. 96 - 7.
79. Θα το πράξει στους λόγους του Κατά Ενέργου και Μνησιβούλου, Περί του Στεφάνου της Τριηραρχίας, Προς Πολυκλέα.
80. Δ., Περί των Συμμοριών, 16: «Ἐχόντων δ' ὑμῶν οὕτω καὶ παρωξυμένων, τοὺς διακοσίουσ καὶ χιλίουσ ἀναπληρῶσαι φημι χρῆναι καὶ ποιῆσαι δισχιλίους...».
81. Δ., Περί Συμμοριών, 16: «ἐάν γάρ τοῦτ' ἀποδείξητε τό πλῆθος, ἡγοῦμαι, τῶν ἐπικλήρων καὶ τῶν ὄρφανικῶν καὶ τῶν κληρουχιῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν καὶ εἴ τις ἀδύνατος ἀφαιρεθέντων, ἔσεσθαι χίλια καὶ διακόσια ταῦθ' ὑμῖν σώματα».
82. Δ., όπ. π., 17.
83. Δ., όπ. π., 18: «τόν ἅπαντ' ἀριθμιόν κελεύω τριακοσίας ἀποδείξαντας, κατά πέντε καὶ δεκαναῖαν εἴκοσι ποιῆσαι μέρη».
84. Δ., όπ. π., 18: «εἶτα συγκληρῶσαι συμμορία, ἐκάστη τήν πεντεκαιδεκαναῖαν».
85. Πρβλ. Γουσταύου Γίλβερετ..., όπ.π., σελ. 456.
86. Πρβλ. Ανδρεάδη, Γίλβερετ. Ο Ε. Cavaignac, Histoire de l' antiquité, τόμ. Γ', σελ. 237, Paris 1914, υποστηρίζει ότι με την μεταρρύθμιση του 340 π.Χ. ανακουφίσθηκε η μέση τάξη, επιβαρύνθηκαν οι 500μέδιμοι και οι ζευγίτες.
87. Πλουτ., Σολ. XXXI, 7,
88. Αριστοφ. Ειρήνη στ. 520 - 532.

Summary

DEMOSHTENES AND THE ECONOMIC SCIENCE

Demosthenes (384 - 322 B.C.) was born in Paiania, a small city near Athens in the Southeast of Attica. He was an effective «politician» because he took part in the speeches and debates during the fourth century. His politico - economic thought is therefore more interesting than the that of Aristotle, Plato or Xenophon who saw only Athenian life.

Demosthenes lived at the same time as Philippos, King of Macedonia who wanted to govern all the Hellenic cities. Demosthenes tried to preserve Athenian independency against Macedonian imperialism.

Demosthenes' speeches are a very good source of socioeconomic, financial and agricultural information of the fourth century. He attempted to protect the form of democracy in Athens, because the crisis of the constitutional form there was not only political, but also socioeconomic. He was against the few Athenians who tried to make huge profits by selling their products¹ and he was in favour of a fair distribution of wealth between the citizens. In his speech «Against Leptines» he speaks in favour of the great incomes of some Athenians², because these people help the city with the leiturgy system³.

The basis of the progress of the banking system is the faith between the borrower and lender. Demosthenes talks about faith in his speech «Paragraphe for Phormion» § 44. When he speaks about the sea - loans and the risk he analyzes the consumer's behaviour under uncertainty.

His financial reform was very influential, because he tried to distribute the expenses for ship - building among the richest citizens fairly⁴.

Demosthenes tried to implement another reform: he proposed to

give the money which the Athenians Spent on culture, festivals, theatre, the named *Theorika*⁵ to the Athenian polis for preparation for war. The Athenians and the Athenian constitution would not allow him to realise that reform, and we now believe that the Athenians were right. The good level of the *paideia* and the developed form of their culture and literature helped them to the victory against the Persians.

ALEXANDROS KONTOS - CHRISTOS P. BALOGLOY

-
1. Demosthenes, *Against Phainippos*, 31.
 2. Demosthenes, *Against Leptines*, 26.
 3. For this term, see M. I. Finley, *The Ancient Economy*, p. 151, ed. Chatto and Windus, London 1973.
 4. Demosthenes, *About Symmorion*, 16.
 5. James J. Buchanan, *Theorika. A Study of monetary distribution to the Athenian citizenry during the fifth and fourth centuries B.C.*, J.J. Augustin Publisher, New York 1962.